

ДА ПРАБЛЕМЫ РАЗМЕЖАВАННЯ ЎКРАЊНСКІХ І БЕЛАРУСКІХ ПМНІКАЎ СТАРАЖЫТНАГА ПІСЬМЕНСТВА

Праблема размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў старажытнага пісьменства эпохі ВКЛ і РП* з розных прычын з'яўляецца складанай у мовазнаўстве [19, с. 79; 14, с. 7; 21, с. 11; 26, с. 68] і пакуль не мае навукова карэктнага вырашэння. Даследчыкаў XIX і пач. XX ст. яна не цікавіла, ці гэтым пытаннем яны задаваліся мімаходзь. Толькі ў 1920-я гг. гэтая праблема ўзнікла ў навуцы ў сувязі з выходам на арэну ўкраінскага і беларускага нацыяналізму, які пачаў заяўляць свае правы на культурную спадчыну [7; 32]; тады яе паспрабаваў вырашыць выдатны ўкраінскі вучоны І. Агіенка [29, с. 224—236; 30]. Аднак толькі з 2-й пал. XX ст. вучоныя пачалі надаваць гэтаму пытанню больш увагі (гл. каментаваны агляд розных пазіцый даследчыкаў на працягу стагоддзя [26, с. 70—78]). Тым не менш гэтае пытанне пакуль не атрымала ні глыбокай тэарэтычнай распрацоўкі, ні сур'ёзнага эмпірычнага матэрыялу. Існуючыя прапановы носяць павярхоўны ці аднабаковы характар і часта выключаюць адна адну. Нярэдка яны зыходзяць ад асоб, далёкіх ад навукі, у сваю чаргу, пазіцыі навукоўцаў не заўжды вольныя ад суб'ектыўных чыннікаў і палітычных спекуляцый [33, с. 80; 34, с. 115]. У выніку «розв'язанню цієї проблеми кінця не видно» [26, с. 69]. Некрытычна ўспрынятыя спрэчкі лінгвістаў могуць істотна заблытаць навуковы пошук гісторыкаў, літаратуразнаўцаў, архівістаў, спарадзіць у іх хібныя высновы і апісанні.

Але суб'ектыўнасць навукоўцаў толькі ўскладняе сітуацыю, але не прадвызначае яе. Праблема размежавання даўніх беларускіх і ўкраінскіх помнікаў існуе аб'ектыўна і абумоўлена гетэрагенным і наддыялектным характарам даўняй літаратурна-пісьмовай мовы ўсходнеславянскіх народаў у складзе ВКЛ / РП, што ўскладняе дыферэнцыяцыю і стратыфікацыю гэтай мовы. Відаць, пэўную цяжкасць стварае і праблема крытэрыяў для выяўлення моўна-дыялектнай прыналежнасці помнікаў пісьменства.

1. Пытанне пра дыялектную аснову і дыялектную дыферэнцыяцыю даўняй літаратурна-пісьмовай мовы ВКЛ і ўсходнеславянскіх зямель у

* Для больш позняй і больш ранняй эпох пытанне размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў не актуальна. У пісьменстве XIX ст. моўныя межы маніфэставаны больш выразна: з аднаго боку, пранікненне дыялектных (беларускіх ці ўкраінскіх) асаблівасцей мінімізавана адносна высокай стандартызаванасцю мовы і правапісу дакумента, з другога, запісы ці фрагменты дыялектнага (беларускага ці ўкраінскага) маўлення больш выразныя, паколькі наяўнасць дыялектных асаблівасцей ужо ўсведамлялася. Практычна ўсё актавае пісьменства да XIV ст. напісана фактычна на старажытнарускай актавай мове з дамешкам тых ці іншых усходнеславянскіх рыс.

складзе РП застаецца праблематычным. І перш за ўсё гэта праяўляецца ў навуковай тэрміналогіі для наймення лінгвістычных аб'ектаў. У XIV—XVIII стст. саманайменне гэтай мовы было *языкъ руський* ці *мова руська(я)* (польск. *język ruski*, лац. *lingua ruthenica*), а ў некаторых кантэкстах, як правіла, пры супастаўленні з сакральнай, рэлігійнай мовай (звычайна царкоўнаславянскай: *языкъ словѣньскъ (-ий)*, рэдка лацінскай) яна набывала (з XVI ст.) назву *проста(я) мова*, *просты діалектъ* (як пераклад лац. *lingua vernacula* ці *lingua vulgaris*) [43, с. 88—89, 93; 2, с. 36; 4, с. 11—12, 16]. У навуцы існуюць і іншыя прапановы і нават дыскусіі па найменні гэтай мовы (гл. нядаўнія агляды [25, с. 223—227; 40, с. 157—158; 28, с. 9—26]), якія далей не абмяркоўваюцца*. У дадзенай працы для наймення гэтай мовы выкарыстоўваецца яе гістарычная назва *языкъ руський* (сінонім — *мова рус(ь)-кая*), хаця наконт і такога наймення маюцца пярэчанні [2, с. 39—40].

Сучасныя беларускія і ўкраінскія даследчыкі называюць яе адпаведна старабеларускай ці стараўкраінскай мовай, паколькі яна адыгрывае ролю папярэдняга этапу развіцця цяперашняй беларускай і ўкраінскай моў. Сапраўды, гетэрагенны і наддыялектны характар *языка руського*, у якім прысутнічаюць беларускія і ўкраінскія рысы, дазваляе кваліфікаваць гэтую мову адначасова як старабеларускую і стараўкраінскую. Праўда, у навуцы ўжыванне тэрмінаў «старабеларуская» і «стараўкраінская» мова карэктнае бадай што толькі ў адносінах да гістарычнай граматыкі і гістарычнай дыялекталогіі [19, с. 83—84; 4, с. 16—17; 21, с. 12—13]. Аднак мову пісьменства з дапамогай такіх тэрмінаў апісаць праблематычна ўжо хаця б таму, што адзін аб'ект не можа быць адначасова і беларускай і ўкраінскай мовай. Гэтую лагічную праблему яшчэ можна было б неяк вырашыць, калі б не існавала яшчэ большай праблемы — старажытная літаратурна-пісьмова мова беларусаў і ўкраінцаў была негаматэннай паводле сваёй прыроды і складу. Але і гэтая праблема падлягае вырашэнню — пры адпаведным прэпараванні матэрыялу (напрыклад, у выглядзе пералікаў помнікаў). Галоўная праблема — метадалагічная. Пры лінгвістычным вивучэнні тэксту на старажытнай літаратурна-пісьмовай мове недастат-

* Найбольш вядомы выпадак — найменне гэтай мовы як «заходнерускай» (паходзіць з расійскага імперскага дыскурсу сяр. XIX ст. [28, с. 13—14]), што прымаюць зараз амаль усе расійскія даследчыкі, а пад іх уплывам і некаторыя беларускія і ўкраінскія (напр., [15, с. 103; 14, с. 7, 8, 10; 4, с. 17]). Аднак такая назва навукова не абгрунтаваная і гістарычна зусім нядаўняя, яна падкрэслівае самастойнасць гэтай мовы і нараджае памылковае ўяўленне, нібыта гэтая мова з'яўляецца перыферычнай часткай сучаснай рускай мовы. Апрача таго, «заходнерускай» Л. Гумецкая прапаноўвала называць мову тых помнікаў, якія немагчыма залічыць ні да выключна беларускіх, ні да выключна ўкраінскіх [12, с. 334], што выклікала пярэчанне ў беларускіх вучоных [4, с. 15—16]. Зараз некаторыя даследчыкі робяць і іншыя прапановы, напрыклад, «мова ВКЛ» (пры захаванні ранейшага тэрміну «старабеларуская мова»!) [6], што здаецца няўдалым і неадэкватным.

кова вызначыць яе дыялектную аснову, трэба ацаніць іншыя параметры: іншадзялектныя награвашчэнні, архаізмы, запазычэнні, індывідуальныя асаблівасці аўтара/ пісьма, што «маюць значэнне варыянтнай нормы ці сігналізуець аб пераходзе да яе» [19, с. 84; 21, с. 13]. І з гэтай прычыны вызначэнне дыялектнай асновы мовы прынцыпова нічога не мяняе ў ацэнцы мовы помніка. «Наяўнасць у помніку вялікай колькасці фанетычных, граматычных і лексічных запазычанняў...» (у т. л. з украінскіх або беларускіх дыялектаў) «... не можа служыць дастатковай падставой для выключэння такога помніка з ліку крыніц вывучэння гэтай мовы» [19, с. 84; 21, с. 13]. У такім аспекце тэрміны «старабеларуская» і «стараўкраінская» мовы ўвогуле становяцца абмежаванымі і недастатковымі, якія (у аспекце гісторыі літаратурнай мовы) толькі аднабакова апісваюць свой аб'ект. І ўжо абсалютна немэтазгодна (і гістарычна, і метадалагічна) вылучаць (услед за Л. Гумецкай) у даўнім кірылічным пісьменстве ВКЛ/ РП дзве асобныя мовы — стараўкраінскую і старабеларускую, якія ўтваралі «пам'яткі з суто украінскімі або суто білоруськімі мовнымі рысамі, вільны від спецыфічных рис іншай мовы» [12, с. 334]. Гэты погляд нечакана знайшоў далейшае і крайняе развіццё ў У. Свяжынскага **.

* Калі прыняць пазіцыю Л. Гумецкай, то трэба вылучаць яшчэ дзве мовы: мову помнікаў з невыразнымі рысамі (ні беларускімі, ні ўкраінскімі, а іх было ці не найбольш [29, с. 230, 231]) — сама даследчыца называе яе «заходнерускай мовай» [12, с. 334], і мову помнікаў з агульнымі беларускімі і ўкраінскімі рысамі. А калі далучыць да гэтага ліку розныя мяшаньня *руська-царкоўнаславянскія* і *руська-польскія* ўтварэнні, якія таксама прысутнічаюць у тагачасным пісьменстве, то лік моў можа пайсці на дзесяткі, што з'яўляецца поўным nonsensam. Такі ж nonsens і іншая выснова, што вынікае з тэзы Л. Гумецкай (калі строга яе прытрымлівацца): мову помніка нельга правільна вызначыць, пакуль ён не будзе вывучаны, а доля беларускіх і ўкраінскіх элементаў у ім не будзе вызначана.

** У. Свяжынскі лічыць, што ад самых пачаткаў ВКЛ існавалі дзве асобныя літаратурна-пісьмовыя мовы: старабеларуская і стараўкраінская [40, с. 153], а ў адзінай дзяржаве (ВКЛ, затым РП) меў месца «беларуска-ўкраінскі ўзаемапераклад» [40, с. 160, 141, 142]. Паводле яго, пад адной арфаграфічнай абалонкай выступалі дзве ўсходнеславянскія мовы — беларуская і ўкраінская [40, с. 149—150], у залежнасці ад таго, хто як чытаў, і на гэтай падставе даследчык адмаўляе адзінства літаратурна-пісьмовай мовы беларусаў і ўкраінцаў эпохі Сярэднявечча [40, с. 149]. Такі погляд спекуляцыйны і цалкам памылковы. Калі дапусціць існаванне ўзаемаперакладу, то трэба прызнаць, што перакладчыкі (а гэта, згодна са Свяжынскім, усе пісьменныя асобы) валодалі кампетэнцыяй у абедзвюх мовах, і тады губляецца сэнс у перакладзе. Калі дапускаць, што арфаграфія прыхоўвала дзве асобныя мовы, тады ў помніках увогуле не павінны былі адлюстроўвацца ніякія беларускія і ўкраінскія рысы (ці бессістэмна блытацца), чаго на самай справе няма. Але галоўны хіб ідэі Свяжынскага — залежнасць мовы ад інтэнцый карыстальнікаў (што мова тэксту залежыць ад таго, хто яго прачытае (ці напіша), беларус ці ўкраінец, — а як быць тады з літоўцамі ці яўрэямі, што пісалі на гэтай мове?).

Аб'ектыўна мова *руська* была супольная для беларусаў і ўкраінцаў эпохі Сярэднявечча [18, с. 144; 43, с. 89, 90]. Яна абслугоўвала беларускі і ўкраінскі народы (а таксама іншыя этнасы), што жылі ў складзе агульнай дзяржавы — напачатку ВКЛ, затым РП, і падтрымлівалася агульнасцю іх культурнага паходжання (з часоў Кіеўскай Русі) ды структурнай блізкасцю беларускіх і ўкраінскіх дыялектаў [16, с. 279; 29, с. 224, 227, 229; 30, с. 263—265, 277; 8, с. 213; 35, с. 130; 36, с. 220; 25, с. 228]. Аднак погляды, што кваліфікуюць усю гэтую мову толькі як (стара)украінскую ці толькі як (стара)беларускую, з'яўляюцца аднабаковымі і некарэктнымі, яны не маюць пад сабой ніякага лінгвістычнага ці гістарычнага грунту [33, с. 81; 4, с. 17].

Тым не менш многія навукоўцы працягваюць аспрэчваць адзінства гэтай мовы ва ўсіх сферах ужытку ці прызнаюць такое адзінства хіба што для ранняга перыяду XIV—XVI стст. [35, с. 130—131; 38, с. 140—141]. На іх думку, пра такое адзінства можна і трэба казаць толькі ў адносінах да актавага пісьменства, і то адносна XV—XVI стст., а потым гэтае адзінства распалася з утварэннем двух варыянтаў: старабеларускага і стараўкраінскага [8, с. 41], ці нават дзвюх асобных літаратурна-пісьмовых моў: старабеларускай і стараўкраінскай [4, с. 89—90, 114—115; 34, с. 116]. Фактычна гэта азначае аднаўленне хібных тэзаў Л. Гумецкай і У. Свяжынскага. Для некаторых даследчыкаў нават сам тэрмін супольнай мовы беларусаў і ўкраінцаў зводзіцца толькі да сферы актавага пісьменства, і «пашыраць яго на мову летапісаў і хронік, а таксама мову мастацкай і канфесіянальнай літаратуры няма падстаў» [34, с. 116]. Пры такім падыходзе «агульнасць» мовы ўвогуле абмяжоўваецца не толькі храналагічна, але і жанрава-функцыянальна. У любым выпадку структурныя і функцыянальныя адрозненні гэтых варыянтаў (ці моў) даследчыкамі звычайна не вызначаюцца і не абмяркоўваюцца.

Натуральна, любыя спробы вылучыць у складзе *языка руського* асобныя агрэгаты — пэўныя часткі ці варыянты — заслугоўваюць усялякай увагі. У розныя перыяды функцыянавання літаратурна-пісьмовай мовы эпохі Сярэднявечча, калі адсутнічалі многія сучасныя механізмы стабільнасці і аднастайнасці напісання і моваўжывання, дыялектны склад элементаў быў неаднолькавы і мог хістацца ад рэгіёна да рэгіёна. Пытанне толькі ў тым, які статус і якое распаўсюджанне мелі гэтыя асаблівасці ў складзе самой літаратурна-пісьмовай мовы.

Адны ўкраінскія вучоныя прызнаюць [24, с. 48; 33, с. 81; 34, с. 115—116], што асновай канцылярскага кірылічнага пісьменства ВКЛ паслужылі менавіта беларускія дыялекты, паколькі першыя пісары ў велікакняжацкую канцылярню (Навагрудак, Трокі, Вільня), што задавала ўзор і прыклад усім правінцыяльным і лакальным канцылярыям, набіраліся з беларускіх зямель. Таму можна лічыць, што са структурнага і функцыянальнага пункту гледжання афіцыйнай мовай ВКЛ напачатку была беларуская, і з такой дыялектнай асновай яна распаўсюджвалася на ўкраінскія землі [22, с. 16; 19, с. 79—80;

20, с. 38; 25, с. 228]. Але іншыя ўкраінскія вучоныя аспрэчваюць [13, с. 253—254; 10, с. 40—41] гэты погляд, прапаноўваючы ў якасці зыходнай асновы пісьмова-літаратурнай мовы валынскія і турава-пінскія дыялекты, блізкія да беларускіх у некаторых рысах [13, с. 253—254; 10, с. 42—43; 36, с. 236; 37, с. 96]*, што выклікала пярэчанне ў іх беларускіх калег [19, с. 80—81], або нават галіцка-валынскія дыялекты**. Як кампраміс палескія (валынскія) гаворкі былі прапанаваны ў якасці асновы толькі «стараўкраінскай» мовы ці ўкраінскага варыянта мовы *руськай* [33, с. 82—83], хаця раней падкрэслівалася вядучая роля ў гэтай мове з XIV да сяр. XVI ст. паўднёва-заходніх (галіцка-валынскіх) украінскіх гаворак [27, с. 104—105].

Аднак на працягу ўсёй гісторыі існавання літаратурна-пісьмовай мовы беларусаў і ўкраінцаў яе дыялектная аснова не была стабільная. Найлепш гэтая сітуацыя вывучана ў дачыненні да актава-канцелярскай мовы ВКЛ. Ужо даволі рана, з 1340 г., калі ў склад ВКЛ была далучана Валынь, у гэтую мову пачаў дадавацца ўкраінскі ўплыў [33, с. 81]**. Так, даследаванне Х. Станга, які апрацаваў мову 268 грамат велікакняжацкай канцелярыі з 1360 па 1627 г.,

* Упершыню гэтую ідэю выклаў у 1930-я гг. украінскі вучоны І. Агіенка, які меркаваў, што ў аснове мовы *руської* (якая для яго была выключна ўкраінскай [31, с. 95—97, 98]) ляжыць палескі (паўночнаўкраінскі) дыялект [29, с. 226, 227, 238, 248—249, 252; 30, с. 263, 279—283; 31, с. 97—98]. Гэтым самым можна было здавальняюча вглыбляць украінскім чыгачам таго часу, чаму «дужо богата пам’яток “руської мовы” XVI-го віку звычайно не маюць тыповых ознак ... украінскіх» [29, с. 231]. На невыразнасць моўных рыс палескіх пісьмовых помнікаў, іх пераходнасць паміж беларускай Поўначчу і ўкраінскім Поўднем тады ж указваў і польскі даследчык У. Курашкewіч [44, с. 51—52; 45, с. 284—285]. Зусім гіпертрафіраваны выгляд гэтая канцэпцыя нядаўна набыла ў украінскага даследчыка В. Майсіенкі, які «пашырў» палескі арэал на ўсю мову *руськую* Беларусі, сцвярджаючы, што гэта палескі ўплыў падавіў беларускія рысы ў даўнім пісьменстве Беларусі, якое на самай справе трэба лічыць палеска-беларускім [26, с. 78—82].

** На погляд некаторых украінскіх вучоных, старажытнаруская мова, што ўжывалася ў канцелярыях Галіцка-Валынскага княства, з разбурэннем Кіеўскай Русі трансфармавалася пад уплывам мясцовай гаворкі ў стараўкраінскую мову [15, с. 104; 36, с. 236]. Праўда, такі погляд цяжка абгрунтаваць фактамі, таму ён не знайшоў падтрымкі нават сярод украінскіх калег [10, с. 43].

*** Але І. Агіенка сцвярджаў, што паколькі Берасцейшчына і Паўднёвае Падляшша ўваходзілі (з 1315 г.) у склад ранняй літоўскай дзяржавы, то ўкраінцы і былі сярод першых пісараў велікакняжацкай канцелярыі [29, с. 225; 30, с. 263, 267, 282]. Першымі вядомымі тэкстамі, у якіх праявіліся ўкраінскія рысы, лічацца дзве граматы: 1341 г. кн. Кейстута і яго брата кн. Любарта торуньскім купцам і 1349 г. кар. Казіміра яго слугу Івану, а таксама дамова 1366 г. кн. Альгерда і яго братаў з кар. Казімірам [48, с. 10]. У Луцку напісана большасць грамат кн. Свідрыгайлы, таму можна меркаваць, што там знаходзілася яго канцелярыя, хаця яго граматы пісаліся таксама ў Жыгтоміры, Кіеве, Каламыі, Гарадку і іншых месцах; асобныя граматы Вітаўта таксама выдаваліся ў Луцку і Астрогу.

паказала, што ў іх правапісе і, радзей, марфалагічных формах назіраюцца розныя дыялектныя ўплывы. У 7 граматах Вітаўта (1390—1430) адлюстраваны тры дыялектныя тыпы: галіцкі, паўночнавалынскі (палескі) і невыразны паводле сваіх асаблівасцей тып [48, с. 20—21; 49, с. 100]. Апошні прысутнічае і ў 4 граматах Альгерда (1345—1377), найбольш ранніх. У час кіравання Жыгімонта Кейстутавіча (1432—1440), 2 граматы, Казіміра (1440—1492), 24 граматы, і яго дзяцей Аляксандра (1492—1506), 29 грамат, ды Жыгімонта Старога (1506—1548), 152 граматы, галіцкі тып амаль зусім знікае, але захоўваецца паўночнавалынскі тып і пашыраецца беларускі [48, с. 26, 50—51, 114—116], які становіцца адзіным пануючым пры Жыгімонце Аўгусте (1548—1572), 22 граматы, і застаецца да канца XVII ст. [48, с. 116, 122—123]. У сувязі з гэтым трэба разглядаць і выснову М. Рудзінскай, што ў канцелярска-актавай мове ВКЛ напачатку дамінуючым быў украінскі тып, які пазней паслабіўся [46]. Гэта пацвярджае і У. Курашкewіч, які адзначае перавагу паўднёваўкраінскіх рыс у арфаграфіі велікакняжацкіх грамат да сяр. XV ст. [44, с. 47—50, 55; 45, с. 280—283, 288]. Высновы Х. Станга тычацца толькі актаў велікакняжацкай канцелярыі, у той час як у лакальных канцелярыях (напрыклад, полацкіх) мацней захоўваліся мясцовыя асаблівасці [49, с. 102], якія, праўда, напрыканцы XV ст. ужо наблізіліся да велікакняжацкіх [49, с. 93—94, 126]. На гэтай падставе можна меркаваць, што ў працы велікакняжацкай канцелярыі нароўні з носьбітамі паўднёвабеларускіх гаворак прымалі ўдзел носьбіты паўночнаўкраінскіх дыялектаў [29, с. 226; 30, с. 262—263, 283; 48, с. 21, 115; 44, с. 50, 52; 45, с. 283, 285; 31, с. 97—98; 10, с. 43], хаця гістарычнага матэрыялу на гэты конт бракуе [4, с. 42]. Але ўдзел у працы канцелярыі пісараў з рознай дыялектнай гаворкай яшчэ не вядзе да падзелу іх пісьмовай прадукцыі на адпаведныя дыялектныя варыянты — інакш немагчыма ўвогуле весці гаворку пра адзіную літаратурна-пісьмовую мову і адзінае актавае пісьменства. Хутчэй можна казаць пра пэўныя пісарскія школы ці традыцыі, дыялектна дэтэрмінаваныя. Таму гаварыць пра з’яўленне нейкіх «беларускага» і «ўкраінскага» варыянтаў канцелярскай мовы ВКЛ [33, с. 82] не выпадае [2, с. 41—42]*, па меншай меры, да Люблінскай уніі 1569 г., калі раней адзіная адміністрацыйна-палітычная прастора дзяржавы парушылася. Але нават і пасля гэтага часу праблематычна вылучыць такія варыянты — не заўжды палітычна-адміністрацыйны падзел суправаджаўся моўна-пісьмовай дывергенцыяй, аб чым сведчыць т. зв. галіцкі прыклад. Галіччына, якая з сяр. XIV ст. уваходзіла ў склад Каралеўства Польскага, захоўвала сваё традыцыйнае кірылічнае пісьменства ў актавай галіне, якое развівалася ў тым жа кірунку, што і актавае пісьменства ВКЛ, хаця, зразумела, з прыкметнымі адрозненнямі ў мове [33, с. 83].

* Сам Р. Піўтарак кажа пра «спільны для ўсіх рэгіонаў канцелярскі дзіловы стиль» [33, с. 81].

Некаторай мадыфікацыяй пазіцыі М. Рудзінскай і Х. Станга з'яўляецца погляд Ю. Шавялёва пра перасоўванне дыялектнай базы *языка русьскога* з поўначы (Вільня) на поўдзень (Кіеў) у пач. XVII ст. [47, с. 566—567; 25, с. 228—229]. У адрозненне ад сваіх папярэднікаў даследчык грунтаваўся на аналізе пераважна неактавых крыніц (літаратурных, навукова-вучэбных, рэлігійных тэкстаў). З XVII ст. цэнтрам праваслаўнага жыцця ў РП становіцца Кіеў, паколькі Вільня як царкоўны цэнтр пераходзіць пад кантроль уніятаў. Вынікам гэтага становіцца даўно заўважаная для XVII ст. перавага ўкраінізмаў у помніках з украінскай тэрыторыі [2, с. 42; 1, с. 31] і ўзмацненне ўкраінскага ўплыву на правапіс помнікаў беларускага паходжання [43, с. 139; 20, с. 302—303; 4, с. 178—179, 186—194, 215]*. Аднак актывія помнікі, калі давяраць высновам Х. Станга (гл. вышэй), здаецца, у цэлым не пацвярджаюць меркавання пра перасоўванне дыялектнай базы.

Нягледзячы на ўсе супярэчнасці, агульнапрынятым стала вылучэнне беларускага і ўкраінскага варыянтаў адзінага *языка русьскога* — такога падыходу прытрымліваюцца многія вучоныя, як украінскія [24, с. 47; 35, с. 130—131; 15, с. 103; 13, с. 258; 10, с. 39—40, 44], так і беларускія [2, с. 40—46; 4, с. 41 і наст.]. Але калі трэба выявіць лінгвістычныя рысы гэтых варыянтаў адзінай літаратурна-пісьмовай мовы, вынікі амаль заўжды зводзяцца да некалькіх супрацьпастаўленых з'яў, пераважна фанетычных ці ўвогуле арфаграфічных.

На самай справе, пад «варыянтам» даследчыкі, як правіла, разумеюць праявы гутарковых асаблівасцей перапісчыка ці аўтара, дэтэрмінаваныя арэальна: у помніках з Беларусі адлюстроўваліся рысы беларускіх гаворак, у помніках з Украіны — украінскіх [24, с. 47]. Пры такім падыходзе «варыянт» амаль заўжды разумеецца як сума гутарковых асаблівасцей перапісчыка ці аўтара, а вылучэнне «варыянтаў» становіцца амаль аўтаматычным, калі вядома паходжанне помніка**. Калі што і парушае такую схему, дык гэта няўрымслі-

* І. Агіенка меркаваў, «што украінскі ўплыў в Білорусі справді був сильний, що в Білорусі ширилась навіть українська церковна вимова» [30, с. 263, 264] і прыводзіў прыклады царкоўнага вымаўлення з тэкстаў XVII ст. [29, с. 232—234], аднак у іх прысутнічаюць і беларускія рысы [25, с. 242]. Як адзначаў А. Жураўскі, «украінскія рысы яшчэ не парувалі адзінства пісьмовай мовы» [20, с. 303]. Царкоўнае вымаўленне сведчыць толькі пра ўплыў, але не прадвызначае аснову мовы. Украінскі ўплыў адзначаецца і ў царкоўным вымаўленні Расіі ў 2-й пал. XVII — 1-й пал. XVIII ст., але гэта, натуральна, не гаворыць пра ўкраінскую аснову яе мовы.

** На гэтай падставе ўкраінскія даследчыкі, пачынаючы з І. Агіенкі [30, с. 269—271, 277—278], моцна абураюцца на сваіх беларускіх калегаў, што разглядаюць мову твораў, напісаных выхадцамі з Украіны (напрыклад, М. Смярыцкім), як складнік старабеларускай мовы (гл. адзін з нядаўніх прыкладаў такога абурэння, [26, с. 68]). Але выхадцы з Украіны за межамі сваёй радзімы пісалі на многіх мовах — царкоўнаславянскай, польскай, лацінскай (напрыклад, той самы М. Смярыцкі) — чаму б ім, жывучы на Беларусі, не пісаць на старабеларускай мове?

васць даўніх аўтараў, якія «пісалі і друкавалі сваёй работай і в заходніх, і в південно-заходніх руських землях, і тому в таких роботах часом помітне змішвання асаблівасцей украінскай і білоруськай літаратурных мов» [24, с. 47]*.

Аднак ці тоеснае сукупнасць гэтых гутарковых асаблівасцей перапісчыкаў / аўтараў існаванню варыянта літаратурна-пісьмовай мовы як падсістэмы пэўнай сістэмы? Такія гутарковыя асаблівасці заўжды праяўляліся як адхіленне ад традыцыі, як парушэнне нормы і ніколі не складалі дамінуючай тэндэнцыі ці нават часткі (хай сабе і факультатывнай) пісьмовай нормы [1, с. 31; 25, с. 241]. Зразумела, адхіленні, назапашаныя ў помніках на працягу некалькіх стагоддзяў, добра бачныя сучасным даследчыкам, якія арыентуюцца перш за ўсё на пошук асаблівасцей у традыцыйным пісьме (і перш за ўсё — рыс жывой гаворкі). Аднак такія адхіленні наўрад ці свядома рабіліся тагачаснымі аўтарамі ці перапісчыкамі і, больш таго, наўрад ці свядома вытрымліваліся імі.

Строга кажучы, каб вызначыць існаванне пэўнага варыянта літаратурна-пісьмовай мовы, неабходна, каб нейкія рысы такога варыянта: а) не мяшаліся паміж сабой у адным тэксце (і нават у адным радку), а існавалі асобна, хаця б у розных жанрах, стылях ці тэкстах; б) вытрымліваліся б многімі перапісчыкамі ці аўтарамі незалежна ад іх роднай гаворкі, г. зн. былі б надлакальнымі. Наколькі вядома, такіх звестак пакуль не сабрана і ніводнага даследавання ў гэтым кірунку пакуль не было праведзена. Наадварот, у даследаваных помніках назіраецца супрацьлеглае сфармуляваным вышэй крытэрыям: у тэкстах спалучаюцца рысы абедзвюх моў (гл., напрыклад, даследаванне У. Анічэнкі [4, с. 49—69 і інш.]**), а самі яны адлюстроўваюць апрача больш-менш агульных беларускіх і ўкраінскіх рыс (а таксама польскіх і царкоўнаславянскіх уплываў) вузкалакальныя рысы роднага дыялекту аўтара, перапісчыка, карэктара. Вельмі сумнеўна, што варыянт мовы вызначаецца толькі тым, які пісар — беларус ці украінец — узяўся за напісанне дакумента ў канцылярыі.

Важна адзначыць, што ўсе вузкія дыялектызмы адлюстроўваліся ў помніках больш-менш выпадкова, як адхіленне, нідзе не ўтвараючы да-

* Дарэчы, менавіта з таго факта, што старажытныя аўтары жылі то на Беларусі, то на Украіне і публікавалі свае творы то тут, то там, і вынікае, на думку некаторых украінскіх вучоных, агульнасць *языка русьскога* [24, с. 49].

** Насуперак меркаванню Л. Гумецкай, якая ўпэўнена сцвярджала, што «вже з XV ст. дійшли до нас пам'ятки з специфічними рисами української чи білоруської мови, вільні від взаємних впливів і домішок (галицько-волинські грамати, білоруський літопис Авраамки 1495 р. тощо). Дедалі чіткішим стае розмежування пам'яток української і білоруської мов» [12, с. 334]. Праўда, даследчыца сама прызнавалася, што «розмежування таке не завжди легке» [12, с. 334], г. зн. абвяргала саму сабе.

мінуючай сістэмы (за выключэннем, магчыма, некаторых груп і жанраў помнікаў і, відаць, 2-й пал. XVIII ст.). Сапраўды, ніводны з меркаваных «варыянтаў» не выступаў у межах аднаго тэксту як закончаная сістэма. У лепшым выпадку такі варыянт можна рэканструяваць на падставе аналізу многіх помнікаў пэўнага арэала, даследаваных на працягу некалькіх эпох (пры тым, што іншыя рысы вымушана трэба ігнараваць).

У свядомасці тагачасных носьбітаў мовы дыферэнцыяцыі яе менавіта на беларускі і ўкраінскі варыянты (ці помнікі), здаецца, не існавала [30, с. 267]*, хаця гэтае пытанне канчаткова не асветлена і заслуговае самай пільнай увагі. Мела месца толькі падсвядомае праяўленне роднай гутаркі перапісчыка, якая ў большай ці меншай ступені адхілялася ад імпліцытных пісьмовых норм, наколькі яны тады ўсведамляліся і вытрымліваліся [25, с. 249]. Але гэтая праява не складала адметнай тэндэнцыі (прынамсі, да сяр. XVII ст.). Беларускія і ўкраінскія варыянты канцылярскай мовы калі і існавалі, то былі іманентныя і амаль незаўважныя для карыстальнікаў. Таму аб складванні беларускага і ўкраінскага варыянтаў калі і можна казаць, дык хіба што паняння Люблінскай уніі, калі ўкраінскія землі апынуліся пад уладай Польшчы і хаця б фармальна былі неяк адзелены ад беларускіх. Аднак паколькі адметных межаў унутры РП не было (параўн. прыклад Галіччыны), то цалкам верагодна, што гэтыя варыянты так і не склаліся аж да скасавання ўжытку гэтай мовы ў ВКЛ у 1696 г. ці на Украіне на мяжы XVI—XVII стст. або пачалі складвацца ў сферы неактавых помнікаў толькі ў XVIII ст.

* З лінгвістычнага пункту гледжання беларускія і ўкраінскія дыялекты ўяўляюць сабой кантынум з пераходнай зонай у Палессі. У эпоху Сярэднявечча размежаванне паміж мовамі ўсведамлялася толькі, калі было звязана з наяўнасцю пісьмовай формы, а распаўсюджанне апошняй на тэрыторыі іншых дыялектаў, набыццё імі надрэгіяльнага характару ўласціва ўжо Новаму часу — эпасе рамантызму. Паколькі ў эпоху Сярэднявечча ва ўсходнеславянскага насельніцтва ВКЛ / РП пісьмовая мова была адзіная, то і тагачасныя носьбіты на Беларусі і Украіне мусілі трактаваць сваю мову як адзіную, хаця пры гэтым яны вылучалі (як, напрыклад, у слоўніку Памвы Бярынды) дыялектызмы / лакалізмы (палескія, вальнскія, кіеўскія, галіцкія, закарпацкія і г. д.). Таму вылучэнне ў мове *русыкай* толькі беларускага і ўкраінскага варыянтаў выглядае мадэрнізацыяй (рэтраспектыўным адбясцём сучасных уяўленняў) і здаецца недастаковым і абмежаваным. У гэтым сэнсе трэба разумець заўвагу У. Анічэнкі, што ў складванні норм пісьмовай мовы прымалі ўдзел многія дыялекты, а не некалькі дыялектаў [4, с. 45—47]. У навуцы няма абсалютных крытэрыяў для размежавання мовы і дыялекту, таму аб'яднанне сучасных усходнеславянскіх дыялектаў у тры мовы — пэўная ўмоўнасць, народжаная нядаўняй палітычнай гісторыяй і заснаваная на геаграфічна-палітычных (але не лінгвістычных) рэаліях. Можна згадаць пра існаванне русінскай мовы, што прэтэндуе на статус чацвёртай усходнеславянскай (гл. напр., [39]) і шырока прадстаўленая ў карпацкіх помніках XVI—XVIII стст. — існаванне гэтай мовы заяцта адмаўляе большасць украінскіх мовазнаўцаў.

Размежаванне на варыянты паводле моўна-дыялектных асаблівасцей магчыма і нават патрэбна толькі для перыферычных абласцей, накітал паўднёва-ўсходняй Польшчы (Перамышльшчына, Холмшчына) і Галіччыны, Закарпацця, Букавіны і Малдовы. Помнікі ў гэтых абласцях ствараліся ў розных падтытных арганізмах, з рознай адміністрацыйна-дыскурсіўнай практыкай і пад уплывам рознага культурнага і моўнага асяроддзя. Аднак помнікі з гэтых тэрыторый якраз і не выклікаюць спрэчак сваёй асаблівасцю і адметнасцю, хаця менавіта іх украінскія даследчыкі без ніякіх дыскусій далучаюць да ўкраінскага варыянта. Сапраўды, там шмат ярка выражана украінскіх рыс, але нават тут склад дыялектных элементаў далёка не бясспрэчны. Напрыклад, беларускія моўныя рысы адзначаюцца нават у малдаўскіх актах XIV—XVI стст. [5, с. 18—20], як і супольныя беларуска-ўкраінскія з'явы [5, с. 4—8] і паланізмы [5, с. 25—26], яны пранікалі туды ў складзе агульнай канцылярскай мовы ВКЛ [5, с. 3, 4].

2. У цэлым, *язык руський* ніколі не быў фіксацыяй якога-небудзь аднаго дыялекту, таму маюць рацыю тэорыя вучоныя, што, азначаючы прыроду гэтай мовы, гавораць пра кайнэ [16, с. 179—180; 17, с. 6—7; 29, с. 89—90, 231; 35, с. 130, 143; 43, с. 89—90; 41, с. 242; 10, с. 43; 19, с. 80; 4, с. 216; 42, с. 61—62; 25, с. 240—241], г. зн. наддыялектнае ўтварэнне. Сапраўды, у адносінах да *языка руського*, відаць, трэба казаць пра мяшанку (і, магчыма, гібрыдызацыю, г. зн. утварэнне структурных навацый) рознамоўных (беларускіх і ўкраінскіх, а таксама іншаславянскіх) рыс. Зразумела, такая мяшанка была нетатальнай, суадносіны беларускіх і ўкраінскіх (а таксама іншаславянскіх) элементаў былі нестабільнымі і неаднолькавымі ў розных помніках і жанрах, у розных аўтараў і ў розныя эпохі. Тым не менш, ужо на ранніх этапах існавання *языка руського* яму была ўласціва высокая ступень наддыялектнасці [10, с. 43], «языковага выравнівання» [25, с. 243], што праяўлялася ў наступных рысах:

а) адсутнасць ці мінімальнасць вузкіх і выразных дыялектных (фанетычных, лексічных, сінтаксічных) асаблівасцей, уласцівых толькі беларускім ці толькі ўкраінскім гаворкам*;

б) прысутнасць у некаторых паўночных (беларускіх) помніках (напрыклад, з Полацку ці Віцебску) некаторых паўднёвых (украінскіх) рыс і наадварот;

* Натуральна, яны маглі праяўляцца ў асобных аўтараў ці ў асобных помніках, але нават у гэтым выпадку яны не складалі пануючай тэндэнцыі (ці ўтваралі яе толькі на позніх этапах — у XVIII ст.). Сюды нельга далучаць фіксацыі дыялектнага беларускага маўлення, што адзначаюцца з 2-й пал. XVI ст. у інтэрмедых, камедыях, песнях, вершах і іншых жанрах як літаратурны прыём.

в) слабая рэгіяналізацыя мовы ў мясцовых актах параўнальна з агульнадзяржаўнымі;

г) супольная лексіка і ідэнтычны сінтаксіс пры значнай колькасці запазычанняў з іншых літаратурна-пісьмовых моў (царкоўнаславянскай і ці польскай [25, с. 244—248]);

д) традыцыйны правапіс, які ў многім захоўваў спецыфічны асаблівасці маўлення («який скрізь закриває ці типові риси» ўкраінскай і беларускай гаворкі [29, с. 230; 30, с. 281; 43, с. 88, 89]).

Падобная наддыялектнасць у той ці іншай ступені характэрна для любой пісьмовай мовы, але ў эпоху Сярэднявечча яна асабліва выразна праяўлялася ў канцылярскай сферы, дзе пісьмовая мова актыўна выкарыстоўвалася для адміністрацыйных і судовых функцый. Важнасць канцылярскай сферы ўжытку, прынамсі, для ВКЛ / РП, вынікае з таго факта, што менавіта яна наймацней уздзейнічала на іншыя сферы дыскурсу і жанры: канфесійную і мастацкую літаратуру, летапісы і хронікі. Гэта абумоўлена тым, што ў адміністрацыйна-справавой сферы канцылярская мова ўжывалася стала і рэгулярна, тады як у іншых сферах — аказіянальна і спарадычна. Для ўсіх, хто пісаў на *руськай мове*, не існавала ні традыцыі яе школьнага вывучэння (праваслаўная, а затым і уніяцкая моладзь вывучала пераважна царкоўнаславянскае пісьмо, пазней і ў значна меншым памеры — лаціну або польскае пісьмо), ні падручнікаў для яе (у друку выходзілі толькі царкоўнаславянскія буквары і лацінскія, пазней польскія абэцэды і граматыкі) [43, с. 151—156; 25, с. 248—250]*. Таму ўсе, хто спрабаваў пісаць на мове руськай, мусілі арыентавацца на пісьмо і нормы канцылярый (але, натуральна, не абавязкова арыентаваліся). У адрозненне ад усіх астатніх, канцылярысты пісалі на мове *руськай* стала і рэгулярна, таму іх моўныя і пісьмовыя звычкі былі больш устойлівыя і уніфікаваныя, тады як у астатніх асоб (царкоўнікаў, кніжнікаў, пісьменнікаў, палітычных дзячаў і г. д.) — менш стабільныя і больш дыялектна афарбаваныя. У дадатак, пісьмовыя і дыскурсіўныя звычкі апошніх былі моцна разбураныя валоданнем іншымі мовамі і звычкамі царкоўнаславянскага, польскага ці лацінскага пісьма.

Трэба меркаваць, што пісары мэтанакіравана імкнуліся зрабіць мову дакументаў зразумелай для розных куткоў краіны і дзеля гэтага свядома ці інтуітыўна абіралі больш пашыраныя элементы і пазбягалі вузкакаляльных рыс, абіралі напісанні, максімальна адпаведныя і беларускай мове, і ўкраінскай [17, с. 6—7; 35, с. 131; 43, с. 90; 1, с. 31; 47, с. 397; 34, с. 116]. Пісарам былі ўласцівы пісьмовыя звычкі (правапісная мане-

* Тым не менш некаторая (даволі сціплая) практыка вывучэння мовы *руськай* у школах і выкарыстання яе ў якасці дапаможнай мовы для авалодання іншымі існавала, што вядома з гістарычных крыніц [25, с. 237—238].

ра), што культываваліся ў канцылярных і ўплывалі на мову падлеглых ім канцылярый [8, с. 36, 37]. Канцылярская мова кансервала пэўныя архаічныя з'явы, была насычана формуламі і штампамаі, сінтаксічнымі зваротамі і спецыфічным словаўжываннем, што перашкаджала вольнаму пранікненню элементаў жывой гутаркі, затое дапушчала больш-менш шырокае запазычанне з іншых літаратурных моў.

Найбольш уніфікаванай была мова велікакняжацкай канцылярый, дзе складаліся граматы для шырокага распаўсюджвання*. Крыху слабейшая уніфікацыя назіраецца ў больш дробных гарадскіх канцылярных (мясцовых устаноў і гродскіх судаў), якія мелі справу з дакументацыяй пераважна мясцовага значэння і прыватнаправавога характару, але і яны дэманструюць досыць высокі ўзровень аднастайнасці. Максімальны ўплыў жывой мовы выяўляюць прыватныя граматы параўнальна з афіцыйнымі [48, с. 125]. Але нават запісы, якія, здавалася б, фіксуюць асаблівасці вуснай мовы (пратаколы допытаў, паказанні сведак і да т. п.), выяўляюць дастаткова уніфікаваную мову, пазбаўленую выразных дыялектызмаў. Дзякуючы выкарыстанню кірылічнага пісьма уніфікаваны, наддыялектны тэкст мог па-рознаму чытацца, што таксама мацвала наддыялектны характар мовы. Напрыклад, напісанні кшталту *т□ло* беларусамі вымаўляліся праз [ʲe], украінцамі — праз [ʲi], напісанні кшталту *небо* беларусамі вымаўляліся з [nʲ], украінцамі — з [n] [29, с. 231—232; 30, с. 265; 35, с. 131; 43, с. 90; 38, с. 141; 25, с. 242].

Такім чынам, *езык руський* была мяшаная (і, магчыма, гібрыдная) мова, куды, у дадатак, залучаліся (генералізаваліся) толькі распаўсюджаныя дыялектныя з'явы (хаця гэта не перашкаджала адлюстраванню індывідуальных дыялектызмаў аўтара, перапісчыка). Каб падкрэсліць наддыялектны характар гэтай мовы, варта называць яе нейкім супольным для ўкраінскага і беларускага мовазнаўства тэрмінам**. У сваю чаргу, «прызнанне зыходнага тэзіса аб агульнасці беларуска-ўкраінскай пісьмовай мовы старажытнага перыяду само па сабе выключае неабходнасць якога-небудзь размежавання помнікаў пры вывучэнні гэтай мовы» [19, с. 82—83]. Вывучэнню мусяць падлягаць як помнікі, што ўзніклі на беларуска-ўкраінскай тэрыторыі [19, с. 82—83], так і помнікі, што ўзніклі на гэтай мове за межамі этнічна беларус-

* Пры гэтым уніфікацыя напісанняў у граматах велікакняжацкай канцылярый адбылася каля 1480 г. [48, с. 52; 44, с. 55; 45, с. 288].

** Таму дадатныя бакі атрымліваюць тэрміны, што захоўваюць этнічна-дыялектны склад гэтай мовы, — «заходнеруская мова» [4, с. 17; 28, с. 14], «рутэнская мова», «простая мова» і да т. п.

кай і ўкраінскай тэрыторыі — у этнічнай Літве (Жамойці), Польшчы, Венгрыі, Валахіі і Малдове, Крыме, а таксама ў далёкім замежжы*.

На самай справе, размежаванне помнікаў на беларускія і ўкраінскія патрэбна, бадай што, у класіфікацыйных мэтах — дзеля практычных патрэб сучаснай гістарычнай лексікаграфіі, калі неабходна вызначыць корпус крыніц слоўніка [1, с. 26], або для тэарэтычных праграм нацыяналізму, калі неабходна акрэсліць гістарычную спадчыну «свайго» народа («обидва народи мають право на історію власной мовы і власной культуры» [13, с. 258; 33, с. 80])**, вызначыўшы ў далёкай мінуўшчыне як мага шырэшае кола «сваіх» культурных здабыткаў і пры гэтым, па магчымасці, не аддаўшы «сваё» суседзям. Магчыма, у будучым, калі гэтыя мэты знікнуць ці будуць сфармуляваны інакш, патрэба размежавання помнікаў ВКЛ і РП на беларускія і ўкраінскія перад навукай знікне.

3. У навуцы ўжо прапановаўся шэраг параметраў, паводле якіх трэба адрозніваць беларускія і ўкраінскія помнікі. Усе такія параметры можна згрупаваць у некалькі крытэрыяў: моўны, арэальны (аўтарска-тэрытарыяльны) і змставы.

А. Моўны крытэрыі, нягледзячы на яго дакладнасць і ўяўную адназначнасць, не заўжды дазваляе размежаваць тэксты на «беларускія» і «ўкраінскія», а часта — і ўвогуле адмежаваць беларускія рысы ад украінскіх [22, с. 16; 30, с. 275—277, 281; 19, с. 85, 86; 1, с. 25—26, 28—30; 4, с. 32—33] (хаця некаторыя навукоўцы ўпэўнены ў гэтым [35, с. 131]). Прычынай гэтага служаць: агульнасць многіх дыялектных рыс для асобных беларускіх і ўкраінскіх гаворак; мяшаны, гетэрагенны характар мовы многіх помнікаў, у якой прысутнічаюць разам беларускія і ўкраінскія рысы (ці не маеца ні тых, ні другіх); удзел у стварэнні помніка розных асоб (перакладчыкаў, перапісчыкаў ці карэктараў, калі помнік друкаваны), якія прыносілі ў яго мову свае рысы. У дадатак, надзейныя метады моўнага аналізу пакуль не

* Агульны пералік некаторых такіх помнікаў (праўда, толькі для XVI — I-й пал. XVII ст. і з акрэсленнем іх як выключна ўкраінскіх) даў Дз. Грынчыншын [9, с. 133—141].

** У сувязі з гэтым заканамерная і крытыка ўкраінскімі вучонымі метадыкі Я. Карскага [29, с. 230; 30, с. 265—266, 269—273; 26, с. 70], які крытэрыяў для размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў не шукаў і да разгляду прымаў усе помнікі, у якіх адсутнічалі яскравыя ўкраінскія («лішь те памятники, которые не отражают малорусских черт») ці якія набылі іх у выніку пазнейшай перапіскі [22, с. 16]. Аднак і самі ўкраінскія даследчыкі ўжываюць абсалютна той жа прынцып: «коли тільки в ... мові пам'ятки ... нема нічого противного мові українській, зараховуємо таку пам'ятку до українських» [30, с. 275].

распрацаваны [18, с. 144; 19, с. 86], а само *руськое* пісьменства ВКЛ недастаткова вывучана [2, с. 36; 13, с. 252, 257; 20, с. 13]*.

Праўда, украінскія вучоныя ўпэўнены, што беларусізмы, якія яшчэ адзначаліся напачатку XVII ст. у помніках з тэрыторыі Украіны (Кіеўскі летапіс 1621 г., «Лямент на пахаванне Астрожскага» 1631 г. і інш.) [3, с. 121, 123]), пасля 1630-х гг. «зовсім знікаюць» [35, с. 143; 16, с. 50 і наст., але параўн.: 36, с. 229; 38, с. 155], аднак гэта патрабуе аб'ектыўнага высвятлення*. У большасці грамад, асабліва ранніх, XIV—XV стст., амаль немагчыма знайсці яскравых беларускіх ці ўкраінскіх рыс або такія рысы амбівалентныя і двухзначныя, або найчасцей абмежаваны дробнымі фанетычнымі асаблівасцямі [8, с. 32, 33, 34].

Калі ўвогуле разглядаць моўныя крытэрыі размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў, то трэба прызнаць, што найбольш паказальнымі з'яўляюцца фанетыка-арфаграфічныя рысы, у той час як марфалагічныя і сінтаксічныя рысы (гл. спробы У. Анічэнкі вылучыць спецыфічна беларускія [3, с. 116—120; 4, с. 122—133] і спецыфічна ўкраінскія [4, с. 176—181] рысы) менш выразныя і больш спрэчныя, а таму менш надзейныя, а «вся лексика східнослов'янська або навіть слов'янська взагалі» [8, с. 32; 30, с. 264—265, 281; 11, с. 12; 13, с. 258; 9, с. 138]**. Прычына паказальнасці фаналагічных рыс і, наадварот, непаказальнасці марфалагічных тлумачыцца іх розным генезісам у мове. Фаналагіч-

* Не вырашае праблему ў прынцыпе і выкарыстанне колькасных метадаў (падліку частотнасці і выяўленне статыстычнай імавернасці) [33, с. 84; 34, с. 118], паколькі агульная заканамернасць усяго пісьменства невядомая, а заканамернасць аднаго помніка (ці групы помнікаў) можа быць зусім непаказальнай. З таго, што ў такім помніку (ці помніках) адны рысы будуць прызнаны больш «ўкраінскімі», а другія — больш «беларускімі», не вынікае, што такая сітуацыя была ва ўсім пісьменстве. Аднак нейкіх рэпрэзентацыйных выбарак для ўсяго пісьменства ці групы помнікаў яшчэ ніхто не рабіў, так што гэтая прапанова патрабуе апрацацыі. Наўрад ці вырашыць праблему і поўная апрацоўка ўсіх помнікаў пісьменства (што пакуль практычна маламагчыма), паколькі размежаванне беларускіх і ўкраінскіх помнікаў — гэта не праблема недахопу інфармацыі, а інтэрпрэтацыйная, метадалагічная праблема.

** Што гэта не так, сведчаць пошукі У. Анічэнкі, які ва ўкраінскіх помніках сяр. XVII ст. і пазнейшых часоў знайшоў нямала беларусізмаў: у перавыданні «Вучыцельнага евангелія», перакладзенага М. Смятрыцкім (Кіеў, 1637) [4, с. 143], у перавыданні «Дыдакаліі» Сільвестра Косава (Кіеў, 1657) [4, с. 146].

*** Праўда, А. Жураўскі выказаў думку, што знаходжанне некалькіх пэўных лексічных дыялектызмаў дазволіла б больш пэўна вызначыць дыялектнае паходжанне помніка [18, с. 144]. Напрыклад, У. Курашкевіч адзначыў, што галіцкім граматам уласцівы тэрміны *волость* і *вотчина*, δ *дина*, а вальнскім і беларускім адпаведна словы *повіть* і *отчина* [44, с. 47; 45, с. 280], аднак пакуль няясна, наколькі гэтае назіранне датычыцца іншых жанраў і помнікаў.

ныя рысы з'явіліся ў выніку дывергентнага развіцця некалі адзінай сістэмы, а таму ў адным дыялекце не могуць суіснаваць альтэрнатыўныя рэфлексы гукаў, у той час як марфалагічныя формы не маюць такога ўзаемавыключальнага характару і ў адным дыялекце могуць канкураваць паміж сабой [14, с. 11].

Да ліку фанетычна-арфаграфічных українізмаў трэба адносіць:

1. Высокапаказальныя рысы:

а) блытаніна літары *ы* з *и/і*: *м□стычёмь, млинь* 'млын', *Ивановычь, третій* 'трэці', *ходили, погубыти, ниви, ситий* 'сыты' (сюды не адносяцца паланізмы кшталту *тыдень, артыкуль, едыный*), але толькі адна гэтая з'ява ў помніку, без падтрымкі іншых рыс (асабліва блытаніна літары *□* з *и/і*), можа сведчыць хутчэй пра стварэнне помніка літоўцам, у мове якога не адрозніваліся [и] і [і], чым пра ўкраінскі ўплыў; апрача таго, асобныя словы (*тисеча, нине, дира; крити, которий, добрый* і некаторыя інш.) амаль ва ўсім *руськім* пісьменстве пісаліся, як правіла, з літарамі *и/і*, таму такія напісанні таксама не варта лічыць українізмамі [4, с. 176 і спас. 2]; трэба таксама ўлічваць, што блытаніна *ы* з *и/і* толькі пасля літар *г, к, х* (*книги / книгы, паки / паки, расхитити / расхытити*) абавязана царкоўнаславянскаму ўплыву, як і хістанне ў формах назоўн. скл. множ. ліку назоўнікаў кшталту *народы / народи, ангелы / ангели, ризы / ризи*; марфалагічныя прычыны мае хістанне літары *ы* з *и/і* ў формах назоўн. скл. множ. ліку (дзе)прыметнікаў кшталту *готовы — готови, видены — видени*;

б) блытаніна літар *□* (рэдка *е*) з *и/і*: *вира, ликарю, сгорило; н□зы* 'нізы', *пр□шедь, фар□с□и*; таксама ў канчатках: *въ потели, ку хвали, на лица, соби, в(ъ)м□сти, с(ъ)зад□*. Аднак не будуць сюды адносіцца марфалагічныя хістанні ў формах, дзе мае месца канкурэнцыя розных каранёў, старых і новых канчаткаў і суфіксаў: у каранях асобных слоў (кшталту *хрестиянский — христианский, дѣтя — дитя* і асабліва ў паланізмах: *очевистый — очевидный, Казимѣрь — Казимирь*), у формах займенніка *весь* у множ. ліку (*вси / уси — все, всихъ / усихъ — всехъ* і г. д.), у формах прыналежных займеннікаў (*свои — свое / сво□, твои — твое / тво□, мои — мое / мо□*), у формах родн. скл.: назоўнікаў множ. ліку (*людий — людей, мощий — мощей*), назоўнікаў адз. ліку асноў на *јѡ-* (*земл□ — земли*), прыметнікаў і адэктыўных займеннікаў адз. ліку кшталту *то□ / тое, е□, руское — той, ей, русской*; у фор-

* Непаказальнымі з'яўляюцца некаторыя арфаграфічныя хістанні ў словах, дзе магчыма кантамінацыя розных асноў (напрыклад: *св□докъ / сведокъ — свидокъ < ведати і видати*) [4, с. 183, спас. 3 і 4], што адзначаецца і ў царкоўнаславянскім пісьменстве (варыянты кшталту *свидетель / сведетель / св□детель*). Наогул жа, паслядоўнае і правільнае выкарыстанне ў гэксце (асабліва ў літаратурным творы) літары *□* можа быць абавязана царкоўнаславянскаму ўплыву.

мах дзеяслова 2-й ас. множ. ліку загаднага ладу кшталту *при(и)д□те / при(и)дете — при(и)дите, умр□те / умрете — умрите, ищ□те / ищите — ищите* (кантамінацыя тэматычных суфіксаў *-е-* (< *-ѣ-*) і *-і-*);

в) пераход у новазакрытых складах спрадвечнага гука **ѣ > ю/у* (перад складам са слабым **ѣ*): *Васидювь, грошювь, по всюмь, своєю, на сюмь м□с(т)ци, намяють, въ чумь* 'у чым', *щюдрь*, ці такога ж спрадвечнага **ѣ > и/і* (перад складам са слабым **ѣ*): *ишсть* 'шэсць', *зилье, по-трибно*; праўда, абодва гэтыя пераходы рэдка адлюстроўваліся ў помніках (пераважна галіцкіх і закарпацкіх, [44, с. 45; 45, с. 278]), часцей у гэтай пазіцыі на месцы *е* сустракаўся т. зв. новы *□*, што адлюстроўваў [і]: *по нарож□ню, учит□ль, р□м□нь, з□мля, в□льми*;

г) пераход у новазакрытых складах спрадвечнага гука **ѡ > и/і*: *гурше* 'горш', *бибь* 'боб', *Антинь* 'Антон'; гэты пераход таксама рэдка адлюстраваны ў помніках.

2. Менш бясспрэчныя рысы, паколькі яны ў выніку часткова супадаюць з польскім уплывам:

д) пераход у новазакрытых складах спрадвечнага і новага гука **ѡ > у/ю*: *гурше, покурный* 'пакорны', *Ларивунь* 'Ларывон', *кунця* 'канца', *потумь, твую, вуд него, пуд лавицу, на тумь м□с(т)ци*, а таксама вельмі рэдкія напісанні кшталту *воовця* 'авечка'; асабліва паказальны такі пераход перад глухімі: *вускъ / вюскъ, пушили, съ тилнустью*, і ў некаторых формах: *сынумь, своєюмь*, што заўжды адлюстроўвае ўкраінскі ўплыў*. Аднак (на суперак некаторым даследчыкам [11, с. 19; 4, с. 187, 193]) не заўжды напісанні з *у/ю* ў закрытых складах (асабліва ў канчатках кніжных слоў: *солдувь, фрасункувь, рахункувь, цырографувь*) маюць украінскае паходжанне — нярэдка, асабліва для XVI—XVII стст., такія напісанні абавязаны польскаму ўплыву. У польскай мове спрадвечны гук **ѡ* ў закрытым складзе перад звонкімі зычнымі і санорнымі [г], [п], [т] падаўжаўся (*róg, wóz, sól*, але не перад глухімі: *nos, noc, chłop*), што ў выглядзе штучнай паланізаваанай арфаэпіі пранікала і да ўсходніх славян і захоплівала не толькі паланізмы, але і спрадвечныя карані і суфіксы: *грумь, твуй, нуж, рувь, ругь, суль, спосубь, костюль, гандлювникъ, торгувникъ, полкувникъ* і некаторыя канчаткі: *панувь, мужувь, князювь, жєнихувь, воруговь* [23, с. 137—139]**.

* Часта такі пераход **ѡ > у* адзначаецца ў малдаўскіх і галіцкіх актах, радзей у валынскіх і ніколі — у беларускіх [44, с. 45; 45, с. 278]. Але гэтая заканамернасць можа не спрацоўваць у дачыненні да літаратурных помнікаў, напрыклад, рэлігійных гэксаў, дзе можа адлюстроўвацца царкоўнае вымаўленне.

** Доказам можа служыць наяўнасць паланізмаў з такімі формамі ў сучасных беларускіх дыялектах, якія не мяжуюць з украінскімі: *спокуй, лужко, гура, суль* і пад.

Да ліку фанетычна-арфаграфічных беларусізмаў трэба адносіць:

1. Высокапаказальныя рысы:

а) аканне*, за выключэннем акання ў каранях дзеясловаў незакончанага трывання, дзе праяўляецца польскі ўплыў (*выганяти* — *wuganiać*, *засланяти* — *zastaniać*, *ламати* — *łamać*, *помагати* — *pomagać*, *призваляти* — *przywalać*, *розмножати* — *rozmnazać*, *розмав(ляти)* — *rozmawiać* і пад.), некаторых займеннікаў, дзе мае месца кантамінацыя розных каранёў (кшталту *каждый / кождый*), і запазычанняў кшталту *монастырь / манастырь*, *саломонь / соломонь*, *ерусолимь / ерусалимь*; аканне ў цэлым нячаста адлюстроўвалася ў помніках;

б) адлюстраванне на канцы слова пераходу 'e > o пасля зацвярджальных шыпячых і асабліва пасля зацвярджалай <ц'>: *вжо / ужо*, *так жо*, *нагадавио*, *нашо*, *вашо*, *ещо*, *ацо* (але не *цо*), *лицо*, *мес(т)цо*;

в) адсутнасць у помніку літары □ наогул ці яе спарадычнае ўжыванне.

2. Менш бясспрэчныя рысы, паколькі яны адзначаюцца ў палескіх (паўночнаўкраінскіх) і асобных паўднёва-заходніх украінскіх гаворках:

г) блытаніна літары □ з e: *место*, *вера*, *хлебь*, н□, н□*редь*, асабліва калі такая блытаніна адзначаецца ва ўсіх складах незалежна ад націску [4, с. 19—22, 216—217; 33, с. 83; 34, с. 118], аднак паслядоўнае ўжыванне □ пад націскам (або з'яўленне там таксама блытаніны літары □ з u/i) пры блытаніне літары □ з e ў ненаціскных складах (напрыклад: *в□чне*, *въ пов□те*, *о в□ре*) можа гаварыць пра палескае паходжанне помніка**, асабліва калі гэта падтрымана іншымі сведчаннямі;

д) аглушэнне звонкіх зычных перад глухімі ў сярэдзіне слова і на канцы слова: *светки*, *светковь*, *счатки / щатки*, *блиский*, (в)уский, *дупцы*, *до витепску*, *на нись* 'на ніз'***, непаказальнымі будуць выпадкі аглушэння ў прыназоўніках (кшталту *сь тымь*, *отъ тыхъ*) і прыстаўках (*бесплодный*, *о(т)тресите*, *откинуги*, *роказати*), а таксама ў паланізмах (*люцкое*, *люцкость*, *васнь*, *убоство*, *дедицтво*, але: *потступность*);

е) адлюстраванне цвёрдасці <ц'>: *овца*, *зь криницами*, *купецъ*, *къ Полоцьку*, *месяць*, *моць*; не будуць сюды адносіцца паланізмы кшталту *апеляцыя*, *елекцыя*;

* Аканне прысутнічае ў асобных украінскіх словах (відаць, як беларусізм [8, с. 164]) і адзначаецца з даволі даўніх часоў [16, с. 141; 29, с. 270—271; 30, с. 285].

** Паводле ўказання У. Курашкевіча, паўднёвая мяжа гэтай з'явы праходзіць па лініі Грубешаў—Жытомір—Канеў [44, с. 44, 50; 45, с. 277, 283].

*** Аднак некаторыя з такіх напісанняў (*светки*, *счатки* (< *щатки*), *щатки*) сустракаюцца ў вальнскіх і галіцкіх актах, што У. Курашкевіч тлумачыць беларускім уплывам [44, с. 54; 45, с. 287]. Частата напісанняў *светки* прыводзіла да з'яўлення напісанняў *светокъ* (< *сведокъ*).

ж) зацвярджэнне <р'>: *до мора*, *товарыства*, *трохъ*, *крилы*, *риба*, *рию*, *ридание*.

Такія ж выразныя беларускія рысы, як дэканне і цеканне, вельмі рэдка адлюстроўваліся ў *руськім* пісьменстве [30, с. 285; 18, с. 144], таму толькі ў нямногіх выпадках яны могуць дапамагчы ў дыферэнцыяцыі помнікаў.

З марфалагічных рыс часам называецца канчатак давальн. скл. адз. ліку *-ови/-еви* (параўнальна з канчаткам *-у/-ю*) у назоўнікаў мужч. р. (былых асноў на *ѡ-/ѣ-*): *митрополитови*, *пастыреви*, *судови*, *декретови*, як уласцівы ўкраінскім помнікам (паколькі ён шырока прадстаўлены ў многіх украінскіх дыялектах). Але ён не можа мець дыягназуючага характару, паколькі яго пашырэнне ў беларускіх помніках XVI—XVII стст. абавязана хутчэй за ўсё польскаму ўплыву, а не ўкраінскаму [1, с. 31—32; 4, с. 180—181, 266]*. Ва ўсялякім выпадку, ва ўкраінскіх помніках нярэдка выпадкі хістанняў кшталту *Ивашкови* — *Ивашку*. Іншыя ж марфалагічныя формы яшчэ менш паказальныя**.

Па сутнасці, адрозненне паміж украінскімі і беларускімі помнікамі (ці варыянтамі) фактычна грунтуецца на адной арфаграфіі, якая адлюстроўвае толькі рознае вымаўленне. Аднак арфаэпія (калі адзін тэкст у розных рэгіёнах мог чытацца па-рознаму) яшчэ не сведчыць

* Хаця канчатак *-ови/-еви* не чужы ўсяму *руськаму* пісьменству (а таксама некаторым беларускім гаворкам), яго пераважнае выкарыстанне (параўнальна з канчаткам *-у/-ю*) у некаторых выпадках сапраўды можа адносіцца да ўкраінскага ўплыву і лічыцца прыкметай украінскага варыянта [44, с. 45; 45, с. 278]. Гэта заўважана, напрыклад, у загалюках прадмоў і дэдыкацый выданняў, што друкаваліся на Украіне і Беларусі: калі ў беларускіх версіях гэтых выданняў, як правіла, выкарыстоўваецца канчатак *-у/-ю* (*ласкавому пану*, *читателю / чителнику*), то ва ўкраінскіх ён стала замяняецца на канчатак *-ови/-еви* (*ласкавому панови*, *читателеви / чителникови*). Праўда, форма слоў у загалюках ці напачатку тэксту лёгка магла быць пракантралявана, і таму трэба прасачыць, ці вытрымліваецца гэтая асаблівасць ва ўсім тэксце. А, напрыклад, некаторыя замены ў куцеінскім выданні (1653) «Лексікону» П. Бярынды параўнальна з кіеўскім выданнем (1627): *сокира* — *секира*, *которымъ* — *которымь*, *скора* — *скура*, *кривда* — *крывда*, *вдовиць* — *вдовиць* — не могуць быць вытлумачаны як замены ўкраінізмаў беларусізмамі, хутчэй наадварот [2, с. 42—43].

** Так, У. Анічэнка [4, с. 177—179, 185—186] і некаторыя іншыя аўтары (напрыклад, У. Курашкевіч [44, с. 45—46; 45, с. 278—279], але параўн. у яго [44, с. 50—51, 53; 45, с. 283—284, 286]) кваліфікуюць такія марфалагічныя рысы, як канчатак творнага скл. множ. ліку *-охъ* у асновах на *ѡ-/ѣ-*, канчатак *-мо* у прэзэртаўгаў 1-й ас. множ. ліку, канчатак *-те* ў імператываў 2-й ас. множ. ліку як украінізмы, на той падставе, што ў сучаснасці яны шырэі (ці пераважна) адлюстраваны ва ўкраінскіх дыялектах. Але з гэтага нельга зрабіць выснову, што так было заўжды, у мінулым гэтыя асаблівасці маглі быць уласцівымі і беларускім гаворкам, дзе яны таксама прадстаўлены і зараз.

пра існаванне менавіта моўных варыянтаў у складзе адзінай мовы — такія асаблівасці маглі насіць толькі індывідуальны (дыялектны) характар, абумоўлены лакальным паходжаннем чытача, але яшчэ не прадвызначаць мову ўсяго тэксту. І гэта самы важны чыннік, які ў пэўнай ступені абмяжоўвае выкарыстанне моўнага крытэрыю.

Б. Арэальны (аўтарска-тэрытарыяльны) крытэрыі кваліфікуе помнікі на падставе месца яго стварэння (калі аўтар невядомы) і/ці паходжання аўтара (калі яно вядома і разыходзіцца з месцам стварэння помніка), г. зн. паводле роднага дыялекту аўтара [30, с. 273—275; 11, с. 19; 33, с. 83; 34, с. 117—118]. Гэты крытэрыі фактычна грунтуецца на лінгвістычных параметрах, паколькі суадносіць мову помніка (аўтара) са звесткамі сучаснай дыялекталогіі, але ён улічвае і гістарычныя абставіны ўзнікнення помніка. Аднак выкарыстанне гэтага крытэрыю, у некаторых выпадках апраўданага, ускладняе шэраг акалічнасцей:

а) «геаграфічная мабільнасць» аўтараў і помнікаў ВКЛ / РП, калі аўтар ці тэкст, апублікаваны ў адным рэгіёне, мог паходзіць з другога [30, с. 277—278; 1, с. 26—28; 4, с. 34—37, 39], што нараджае заятыя дыскусіі наконт паходжання і прыналежнасці аўтара і тэксту [30, с. 273—275];

б) стылістычная арыентацыя аўтара, які мог арыентавацца на пісьмовыя традыцыі і/ці гутарковыя асаблівасці новага для сябе асяроддзя, а таму на пісьме падаўляць свае дыялектныя звычкі^{*}; такую ж ролю адыгрывае і ўдзел перапісчыкаў (карэктараў) у аднаўленні рукапіснага (друкаванага) тэксту — яны маглі змяняць дыялектныя асаблівасці аўтара (свайго арыгінала);

в) функцыянальны статус асобных тэкстаў, якія былі прызначаны для ўжытку як на Беларусі, так і на Украіне (гэта многія юрыдычна-актавыя тэксты, асабліва кодэкс (Статуты ВКЛ, «Трыбунал абывацелям ВКЛ» і інш.), вучэбныя (падручнікі, слоўнікі, даведнікі і да т. п.) і рэлігійна-літургічныя тэксты), адным з вынікаў чаго было перавыданне такіх тэкстаў у розных рэгіёнах [1, с. 27—28; 19, с. 85—86; 4, с. 34—35, 39], але мова такіх выданняў часта не мае «паміж сабой істотных адрозненняў» [20, с. 303];

г) стварэнне помніка за этнічнымі межамі Беларусі і Украіны (нямала актаў кірыліцай і літаратурных твораў (часам лацінкай) пісалася ў Польшчы: Кракаве, Варшаве, Любліне, Адрэхава, Пётракаве і інш., у Літве (Жамойці), а таксама ў далёкім замежжы: у Крыме, на Балканах), што часта ўвогуле не дае падстаў для вызначэння роднага дыялекту стваральніка тэксту паводле арэальнага крытэрыю;

^{*} Гэта ў пэўнай меры дапускае нават І. Агіенка: «деякі чужоземні ўплывы, коли автор пише не на рідній землі, можливі» [30, с. 280].

д) спрэчнасць у сучаснай навуцы беларуска-ўкраінскай моўнай мяжы, што не дазваляе адназначна аднесці помнікі Берасцейшчыны і Паўднёвага Падляшша (а таксама Паўночнай Чарнігаўшчыны) толькі да беларускіх ці толькі да ўкраінскіх [30, с. 278—280].

Гэтыя пытанні выклікаюць дыскусіі, таму да арэальнага крытэрыю даводзіцца звяртацца толькі пры невыразнасці моўных паказчыкаў ці іх спрэчнасці. У тым выпадку, калі месца стварэння помніка ці паходжанне аўтара невядома, а яго моўныя асаблівасці няпэўныя, некаторыя даследчыкі прапануюць прызнаваць такія помнікі агульнымі для абодвух народаў [30, с. 281; 33, с. 84; 34, с. 118]. Апрача таго, важнасць арэальнага крытэрыю кантэксту неаднолькавая ў розных аспектах. У літаратурна-знаўчым аспекце большае значэнне мае нацыянальная прыналежнасць аўтара, у той час як для гістарычнай граматыкі — месца паходжання помніка [4, с. 36, 38]. На падставе такога меркавання кола помнікаў, што адносяцца да беларускіх ці ўкраінскіх, будзе рознае [21, с. 12].

Цікавым і, магчыма, паказальным чыннікам, што ўказвае на месца стварэння тэксту ці родны дыялект аўтара (перапісчыка), могуць стаць графіка-палеаграфічныя прыкметы, уласцівыя толькі ўкраінскім (галіцкім, валынскім) ці толькі беларускім перапісчыкам [30, с. 284—285; 44, с. 44; 11, с. 19; 1, с. 32—34; 19, с. 86; 4, с. 37, 216; 45, с. 277]^{*}. Аднак пакуль размежаванне падобных пісарскіх школ і тэхнік у *руськім* пісьменстве не праведзена нават прыблізна, гаворка ідзе толькі пра асобныя помнікі ці іх групы.

В. Згодна са зместавым крытэрыем, напрыклад, да беларускіх залічваюцца тыя помнікі, што «прызначаліся для абслугоўвання грамадскага і культурнага жыцця іменна беларусаў» [19, с. 83], адпаведна, да ўкраінскіх — «пам'яткі ..., у якіх ішлося про экономичне та духовне життя українського народу» [9, с. 137]. Паводле гэтага крытэрыю важна, «дзе і ў якім асяроддзі ўзнік помнік, на задавальненне чых духоўных інтарэсаў ён

^{*} Але наўрад ці варта катэгарызаваць некаторыя правапісныя асаблівасці і класіфікаваць іх як беларускія ці ўкраінскія, як не зусім удала робіць гэта У. Анічэнка [4, с. 216—230]. Так, няправільнае выкарыстанне літар *ѣ* і *ь* у некаторых украінскіх рукапісах памылкова звязваць з пэўнай пісарскай школай [1, с. 32; 4, с. 190, 224—225] — проста на Украіне, што непасрэдна межавала з румынскімі землямі і падтрымлівала інтэнсіўныя кантакты з праваслаўнымі Балканамі, мацней адчуваўся ўплыў паўднёваславянскіх тэкстаў (гэта прызнае і сам У. Анічэнка [4, с. 230, 236—237, 239—252]). У такіх тэкстах у выніку тыповага для большасці паўднёваславянскіх моў зацвярдзення мяккіх зычных умовы для правільнага напісання літар *ѣ* і *ь* былі страчаны і іх пісалі адвольна ці абіралі т. зв. аднаёравую сістэму пісьма, калі ўсюды пісаўся або толькі *ѣ*, або толькі *ь*. Менавіта гэты балканскі ўплыў і адлюстроўваюць многія кірылічныя помнікі з Украіны.

арыентаваўся, дзе і кім чытаўся» [19, с. 85]. Гэта не ва ўсіх выпадках магчыма вызначыць, у дадатак, многія тэксты мелі поліфункцыянальнае прызначэнне (і ўжытак), а апазданне пра Украіну ці Беларусь яшчэ аўтаматычна не ператварае помнік у сведчанне ўкраінскай або беларускай мовы. Тым не менш такія крытэрыі стыхійна ўжываецца паўсюдна (напр., [30, с. 275—276; 9, с. 137]), хаця навуковым яго прызнаць цяжка.

Розныя вучоныя па-рознаму ацэньваюць ролю разгледжаных крытэрыяў (А, Б, В). Так, І. Агіенка вядучым лічыў паходжанне аўтара ці перапісчыка, а затым моўную характарыстыку твора, найменш цаніў сведчанні пра тэрыторыю ўзнікнення твора [30, с. 275, 277, 280—281]. Л. Гумецкая аддавала перавагу моўнай характарыстыцы твора і толькі затым — паходжанню аўтара ці перапісчыка (даследчыца працавала пераважна з помнікамі XIV—XV стст., амаль заўжды ананімнага аўтарства), а тэрытарыяльны паказчык таксама прымяшала [11, с. 19; 13, с. 258]. А. Жураўскі, наадварот, аддаваў перавагу менавіта тэрытарыяльнаму чынніку і менш прыкметна — зместаваму крытэрыю, а да моўнага аналізу звяртаўся толькі ў выпадку невыразнасці папярэдніх [19, с. 85, 86; 21, с. 13]. Кожны з падыходаў мае свае дадатныя і слабыя бакі. Моўны крытэрыі спрацоўвае, калі дыялектная аснова помніка выразная, што здараецца не часта. Паходжанне аўтара ці перапісчыка і тэрыторыя ўзнікнення помніка таксама могуць быць паказальнымі, але толькі тады, калі яны вядомыя, што здараецца не заўжды. Але гэты крытэрыі можа быць заганным, калі аўтар арыентаваўся на ўзоры, іншыя, чым свой родны дыялект (што часта мае месца ў дачыненні да літаратурных твораў). Зместавы крытэрыі здаецца найменш апраўданым у мовазнаўчых даследаваннях, але ён больш адпаведны для гісторыкаў і літаратуразнаўцаў. Такім чынам, выкарыстоўваць кожны крытэрыі магчыма ў той меры, у якой ён не прыходзіць у прярэчанне з іншымі крытэрыямі ці фактамі.

На практыцы даследчыкі звычайна дэманструюць эклектызм: пры патрэбе яны ўжываюць той ці іншы падыход, мала лічачыся нават з уласнымі метадалагічнымі прынцыпамі. Але, як адзначаюць самі даследчыкі, паслядоўна карыстацца адным крытэрыем немагчыма, заўжды трэба ўводзіць нейкія абмежаванні і выключэнні [1, с. 27; 33, с. 83]. Гэта тлумачыцца, відаць, тым, што ў рэальнасці падзелу помнікаў паводле гэтых крытэрыяў не існавала. Таму аб'ектыўнасць гэтых крытэрыяў уяўная, а іх роля ў даследаванні атрымліваецца дапаможнай [1, с. 34].

Падводзячы вынікі, трэба канстатаваць высокую праблематычнасць і дыскусійнасць размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў даўняга пісьменства XIV — 1-й пал. XVIII ст. У цэлым гэтае пісьменства непаслядоўна адлюстроўвала дыялектныя асаблівасці, а ў мове асобных помнікаў не заўжды праяўляўся той дыялект, на тэрыторыі

якога яны былі створаны (або родны дыялект аўтара). Асобныя беларускія і ўкраінскія рысы прысутнічаюць у многіх помніках, але нямаюць вядома і помнікаў, што не выяўляюць яркавых беларусізмаў і ўкраінізмаў. Не існуе нейкіх абсалютных крытэрыяў (моўных, арэальных, зместавых), якія забяспечылі б аўтаматычнае аднясенне помнікаў старажытнага пісьменства да беларускіх ці ўкраінскіх. Такое размежаванне магчыма толькі для часткі помнікаў і пры ўмове складанага аналізу, у ходзе якога трэба ўлічваць усе адхіленні і выключэнні. Для другой часткі (магчыма, большай) нават такое размежаванне, відаць, пакуль немагчымае. Беларускія і ўкраінскія рысы ў *рускай* мове былі глыбока інтэграваныя паміж сабой і амаль паўсюдна, незалежна ад рэгіёну стварэння помніка, прысутнічалі ў тэкстах на гэтай мове. *Мова руская* мела гетэрагенны і наддыялектны характар, з гэтай прычыны пераважную большасць яе помнікаў па аб'ектыўных падставах цяжка падзяліць на беларускія і ўкраінскія, хаця дзеля практычных мэт можна і трэба вылучаць беларускія і ўкраінскія тэксты. Аднак варта ўсведамляць, што гэтыя пералікі будуць рознымі ў залежнасці ад мэт такога падзелу (лінгвістычных, літаратурных, гістарычных і г. д.). Таксама праблематычна вызначыць у складзе *мовы рускай* пэўныя беларускія і ўкраінскія варыянты, хаця ў практычных мэтах магчыма даследаваць і вылучаць у помніках тыя ці іншыя рэгіянальныя рысы.

Увогуле, праблема размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў даўняга пісьменства патрабуе далейшай тэарэтычнай і практычнай распрацоўкі. Пры гэтым можа атрымацца так, што пытанне ў тым выглядзе, як яно пастаўлена, зусім не мае навукова карэктнага і аб'ектыўнага адказу. *Езикъ руский*, знікшы ў XVIII ст., у XX—XXI стст. стаў ахвярай беларускага і ўкраінскага нацыяналізму, што памкнуўся стварыць межы там, дзе іх, магчыма, не існавала, і прымусяць навуку шукаць падзелы і складнікі, якіх, магчыма, ніколі не было.

Літаратура

1. Аниченко В. В. Вопросы разграничения белорусских и украинских памятников // Советское славяноведение. М., 1965. № 6. С. 25—34.
2. Анічэнка У. В. Да пытання аб беларуска-ўкраінскіх моўных узаемадзеяннях старажытнай пары // Slavia. 1963. Роў. 32. Сеў. 1. S. 36—46.
3. Анічэнка У. В. Беларусізмы ва ўкраінскай пісьменнасці XV—XVII стст. // Весці АН БССР: Серыя грамад. навук. 1968. № 4. С. 115—123.
4. Анічэнка У. В. Беларуская-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969.
5. Антошин Н. С. Напластования в славянском языке молдавской деловой письменности XIV—XV веков // Труды Таганрогского педагогического института. 1962. Т. 8. С. 3—37.
6. Будзько І. Гістарычная лінгвістычная тэрміналогія: Генезіс, дублетнасць і перспектывы развіцця // Гістарычны альманах. 2004. Т. 9. С. 164—168.

7. Бузук П. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1926. Кн. 7/8. С. 421—426.
8. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ, 1956.
9. Гринчишин Д. Пам'ятки української мови XVI — першої половини XVII століть, писані поза межами України // Діалектологічні студії. Вып. 3: Збірник пам'ятки Я. Закревської. Львів, 2003. С. 132—142.
10. Гумецька Л. Л. Вопросы украинско-белорусских связей древнего периода // Вопросы языкознания. 1965. № 2. С. 39—44.
11. Гумецька Л. Л. Принципи створення історичного словника української мови. Київ, 1958.
12. Гумецька Л. Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV—XVII стст. — «західноруська», «староукраїнська» і «старобілоруська» — слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? // Філологічний збірник. Київ, 1958. С. 333—334.
13. Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV—XVII стст. // Дослідження з української та російської мов. Київ, 1964. С. 252—258.
14. Гумецька Л. Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби. Київ, 1968.
15. Жилко Ф. Т. Некоторые особенности развития украинского национального языка // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. М., 1962. С. 102—109.
16. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1876.
17. Житецкий П. И. О переводах евангелия на малорусский язык // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. 1905. Т. 10. Кн. 4. С. 1—65.
18. Журавский А. И. О подготовке словаря старого белорусского языка // Вопросы языкознания. 1963. № 4. С. 142—145.
19. Жураўскі А. І. Некаторыя пытанні беларуска-ўкраінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду // Весці АН БССР: Серыя грамад. навук. 1966. № 2. С. 79—87.
20. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1967. Т. 1.
21. Жураўскі А. І. Прынцыпы падрыхтоўкі гістарычнага слоўніка беларускай мовы // Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1982. Т. 1. С. 3—44.
22. Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3: Очерки словесности белорусского племени. Ч. 2: Старая западнорусская письменность. Петроград, 1921.
23. Клімаў І. П. Адаптація спецыфічных польських галосных у паланізмах старобеларуських помнікаў // Актуальні проблеми паланістики: 2008 / Рэд. С. Важнік, А. Кожынава. Мінск, 2009. С. 129—142.
24. Курс історії української літературної мови. Київ, 1958. Т. 1.
25. Мозер М. Что такое «простая мова»? // Studia Slavica Hungarica. 2002. Vol. 47. С. 221—260.
26. Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. 2005. № 1. С. 67—82.
27. Москаленко А. А. До походження української писемної і писемно-літературної мови // Праці Одеського державного університету (Т. 152).

- Серія філологічних наук. Вип. 15: Питання слов'янської філології: Мовознавство. Одеса, 1962. С. 97—111.
28. Мякишев В. Язык Литовского Статута 1588 года. Краков, 2008.
29. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. Варшава, 1930. Т. 1 (Студії до української граматики. Кн. 7). Огієнко І. Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV—XVII віків. С. 224—236.
30. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Записки Чину Св. Василія Великого. 1934. Т. 6. Вып. 1/2. С. 258—287 (т. с. і асобним адбіткам, с. 1—32).
31. Огієнко І. Історія української літературної мови. [2-ге вид.] Київ, 1995.
32. Омельченко Г. Котрі пам'ятки належать українцям і котрі білорусам // Записки історично-філологічного відділу УАН. 1926. Кн. 9. С. 356—360.
33. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. 2005. № 3/4. С. 80—84.
34. Піўторак Р. Дзяржаўная мова ў Вялікім княстве Літоўскім і праблема размежавання ўкраінскіх і беларускіх пісьмовых помнікаў // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: Зборнік да 75-годдзя праф. А. Мальдзіса / Пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбеці. Мінск, 2007. С. 115—119.
35. Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958.
36. Плющ П. П. Русская «простая мова» на Украине в XVI—XVII вв. // Начальный этап формирования русского национального языка. Л., 1961. С. 219—236.
37. Плющ П. П. До питання про так звану «просту мову» XVI—XVIII стст. на Україні // Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962. С. 92—96.
38. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ, 1971.
39. Русинський язык / Red. nauk. P. R. Magosci. Opole, 2004.
40. Свяжынскі У. Аб статусе беларускай і украінскай моў у часы Вялікага княства Літоўскага // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага. Мінск, 2003. Т. 2. С. 132—163.
41. Толстой Н. И. Взаимодействие локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI — XVII в.) // Славянское языкознание: V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1963. С. 230—272.
42. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.
43. Шахун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1963.
44. Kuraszkiewicz W. [rec.] Stang Chr. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935. // Rocznik slawistyczny. 1937. T. 13. S. 39—58.
45. Kuraszkiewicz W. Ruthenica: Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. Warszawa, 1985.
46. Rudzińska M. Charakterystyka języka urzędowego Wielkiego Księstwa Litewskiego // II Międzynarodni zjazd slawistów (filologów słowiańskich): Księga referatów; Sekcja I: Językoznawstwo. Warszawa, 1934. S. 100—104.
47. Shevelov G. Y. A historical phonology of the Ukrainian language. Heidelberg, 1979.
48. Stang Chr. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.
49. Stang Chr. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939.